

УДК 159: 351.745. 5

М.О. Амонс,
кандидат юридичних наук

ОСОБЛИВОСТІ КОЛЕКТИВУ ЗАСУДЖЕНИХ УВ'ЯЗНЕНИХ. ПРАВИЛА БЕЗКОНФЛІКТНОГО СПІВІСНУВАННЯ В ТАКОМУ КОЛЕКТИВІ

У статті висвітлено роль колективу в процесі перевиховання засуджених ув'язнених. Розглянуто психологічні проблеми груп та колективу засуджених, злочинних угруповань, рецидивістів та конфлікту серед засуджених до позбавлення волі. Визначено соціально-психологічні особливості виправлення ув'язнених. Здійснено аналіз розподілу колективу на мікрогрупи та подано рекомендації щодо уникнення конфліктів у зазначеному середовищі.

Ключові слова: група, колектив, засуджені ув'язнені, неформальні групи, страти засуджених.

В статье освещена роль коллектива в процессе перевоспитания осужденных заключенных. Рассмотрены психологические проблемы групп и коллектива осужденных, преступных группировок, рецидивистов и конфликта среди осужденных к лишению свободы. Определены социально-психологические особенности исправления заключенных. Осуществлен анализ распределения коллектива на микрогруппы и даны рекомендации по предотвращению конфликтов в указанной среде.

Ключевые слова: группа, коллектив, осужденные заключенные, неформальные группы, касты осужденных.

The role of collective in the course of re-education of the condemned prisoners is covered in paper. Psychological problems of groups and staff of the condemned, criminal groups, recidivists and the conflict among condemned to imprisonment persons are considered. Social and psychological features of correction of prisoners are defined. The analysis of distribution of collective to microgroups is carried out and several recommendations about conflict prevention in the specified environment are made.

Keywords: group, collective, condemned prisoners, informal groups, castes of the condemned.

Вивчення колективів засуджених, їх формування, розвитку, розпаду (розформування) становить значний інтерес, оскільки дає змогу визначити закономірності співіснування, основи психологічної сумісності в процесі перебування в установі виконання покарань та напрацювати відповідні методи ефективної виховної та соціальної роботи із засудженими ув'язненими.

Аналізуючи праці видатних вчених, можна констатувати, що загалом колектив – це є найвища форма організованої групи.

До основних ознак колективу А.С.Макаренко відносив:

1) свідоме об'єднання людей на основі мети та завдань, що явно корисні для суспільства;

2) відносна стійкість, тривалість існування;

3) певна організація, яка передбачає наявність органів керування;

4) єдність основних інтересів всіх членів цього об'єднання;

5) наявність особливого типу відносин – відповідальності, взаємозалежності від товариського співробітництва [5].

У психології кожного конкретного колективу поряд з загальним є специфічне. Важливими в її формуванні виступають особливості людей, що входять до колективу. Колектив засуджених є спільністю закритого типу, він обмежений у зв'язках з іншими колективами, суспільними та державними організаціями, не наділений повноваженнями виступати від свого імені.

Йому суттєва така ознака, як сувора регламентація сумісної трудової діяльності, навчання, дозвілля тощо.

Колектив засуджених характеризується не тільки великою різноманітністю людей, що до нього входять (національною, віковою, професійною та іншою), але й різним ступенем їх аморальності, педагогічної запущеності, кримінальної зараженості. Більшість засуджених розуміють, що суспільство бачить у них, перш за все, злочинців, які порушили закон, тобто усвідомлюють себе як людей зі схожою долею. Між “нами” – ув'язненими та “ними” – вільними пролягає невидима межа. Причому якщо в установі виконання покарань загального режиму, де відбувають покарання вперше засуджені, усвідомлення “ми” ще відсутнє, хоча досить яскраво виражене розуміння існування “вони”, то в установі виконання покарань особливого режиму, де утримуються найбільш небезпечні злочинці, в їх свідомості чітко зафіксована спільнота, з якою вони себе ідентифікують. Така консолідація підтримує засуджених, додає їм душевної рівноваги. Разом з тим, вона посилює відчуженість засуджених від суспільства, ускладнює їх подальшу адаптацію до нормального життя.

Консолідація засуджених та їх протистояння оточуючому світу призводить до виникнення і розвитку малих соціальних груп, що мають такі психологічні відмінності: 1) групи закритого типу, 2) з примусовим характером перебування для її членів, 3) із суттєвою диференціацією учасників (віковою, професійною, моральною тощо), 4) життєдіяльність яких детально регламентована ustalеними принципами самоорганізації [4].

Самоорганізація спільноти засуджених є продуктом спонтанних, цілеспрямовано не врегульованих процесів. Спонтанна самоорганізація існує в суспільстві на всіх його рівнях, починаючи з соціуму як цілого і аж до первинних соціальних груп. У місцях позбавлення волі потреба в неформальних організаціях є особливо гострою, причому участь у них передбачає свідомий вибір позиції, що виявляється в приналежності особистості до тієї чи іншої групи ув'язнених. У зв'язку з тим, що такий вибір має здійснити кожен, самоорганізація в місцях позбавлення волі набуває тотального характеру.

У мікросередовищі засуджених можна виділити такі прошарки (страти).

1. Лідери – беруть на себе роль захисту прав, уособлюючи та відображаючи настрої й інтереси інших засуджених, що надає їм значної ваги. Досить розповсюдженою є думка, що лідери (“пахани”) встановлюють свою владу за допомогою фізичної сили. Але, як свідчать проведені опитування, вони користуються повагою завдяки незалежності, силі духу, вмінню відстояти власну гідність тощо. У їх поведінці переважає не зиск, а прагнення самоствердження. Так, наприклад, в установі виконання покарань посиленого режиму, де відбувають покарання вперше засуджені за тяжкі злочини та на значні терміни позбавлення волі, неформальні лідери набагато (в середньому, приблизно, на 8 років) молодші за представників інших груп ув'язнених. Це пов'язано не лише з тим, що молодому простіше зважитися на ризикований крок; важливо, що молоді більше прагнуть до самоствердження у своєму середовищі. Молода людина, залучаючись до справ

злочинної спільноти, міцніше пов'язує з нею власне “я” і швидше віддаляється від суспільства.

Психологічні дослідження показують, що серед неформальних лідерів та їх оточення доля тих, хто підпадає під поняття “психологічної норми”, істотно більша ніж серед представників інших страт. При цьому, як не дивно на перший погляд, кількість “нормальних” зростає за умови більш жорсткого режиму утримання. Якщо в установі виконання покарань загального режиму акцентуїтованих, але компенсованих осіб серед лідерів приблизно 20 %, то в установах посиленого режиму їх уже 27 %, суворого режиму – 32 %. Що ж до акцентуїтованих, але декомпенсованих осіб, то їхня доля знижується по мірі посилення жорсткості режиму: 70 % в установі виконання покарань загального режиму, 63 % – посиленого, 47 % – суворого режиму. Таким чином, засуджені-лідери знаходять більше можливостей для компенсації в місцях позбавлення волі та краще зберігають цілісність власної особистості. Їхня соціальна та психологічна адаптованість приблизно однакові, що свідчить про збалансованість між тим, що вони роблять чи змушені робити, та тим, як вони самі та інші до цього ставляться. Парадоксальність позиції цих осіб полягає в тому, що вони виходять на волю психічно активними, енергійними, але той світ для них є чужим [1, с. 38].

До неформальних лідируючих груп належить від 5 до 18 % засуджених залежно від виду режиму. Ці групи є найбільш згуртованими та найкраще організованими, серед них найчастіше керує одноосібний лідер.

2. Знавці неформальних норм поведінки посідають серед засуджених почесне місце. Їхній високий статус обумовлений, насамперед, тим, що “неформальні закони” ніяк не записуються і не легалізуються, тому їх потрібно пам'ятати та вміти трактувати стосовно конкретного випадку, в тому числі й звертаючись до минулого досвіду. Знавці – своєрідні “третейські судді” злочинного світу, радники лідерів, вони мають великий досвід перебування в місцях позбавлення волі і користуються беззаперечним авторитетом. Рівень їх соціальної та психологічної адаптованості високий.

3. Наближеними до лідерів (“паханів”) є особи, які стежать за виконанням неформальних норм поведінки та/чи здійснюють санкції за їх порушення. Від цих засуджених інтелекту та злочинного досвіду не вимагається; основне, щоб вони були ретельними виконавцями чужої волі.

4. Насамкінець до верхнього прошарку мікросередовища засуджених належать особи, які виконують функцію посередників між “керівниками” та представниками інших страт. Згідно з злочинськими законами лідери не вступають безпосередньо в стосунки ані з представниками адміністрації, ні з тими ув'язненими, які мають нижчий за їхній статус у злочинному середовищі. Такі контакти компрометують їх в очах спільноти і, звичайно, призводять до падіння авторитету.

5. Деякі засуджені роблять інший вибір: вони погоджуються на співробітництво з адміністрацією у справі, як зазначено в офіційних документах, “виховання та перевиховання” інших засуджених. Мотивом тут найчастіше стає прагнення до заохочень, в тому числі – у вигляді умовно-дострокового звільнення. Але таким чином вони протиставляють себе спільноті ув'язнених. Окрім того, часто їм доводиться не лише допомагати адміністрації в організації роботи та проведенні певних заходів, але й брати участь у репресивних діях: обшуках, перепроводженні порушників до штрафного ізолятору тощо. Плата за такий вибір є непомірно високою. Вдень ці ув'язнені знаходяться в безпосередньому контакті з начальством, котре ставиться до них шанобливо, радиться з ними і т. ін. А ввечері та вночі вони залишаються наодинці зі спільнотою, що оцінює їх як зрадників, адже

порушена одна з найважливіших настанов – не співробітничати з представниками системи, що уособлює в собі кримінальне покарання та репресії. Там вони не можуть не відчувати психічного дискомфорту та страху фізичного покарання, що є цілком ймовірним.

До членів “активу” часом потрапляють засуджені, що порушили певні норми поведінки. Побоюючись застосування до них неформальних санкцій, вони виявляють бажання співпрацювати з адміністрацією. Найчастіше такі помічники дискредитують саму ідею добровільної допомоги, що базується на щирому каятті у вчиненому злочині. Кожний такий факт стає відомим спільноті, і лідери широко використовують його у власних пропагандистських цілях.

Чим більш жорстким є режим утримання, тим гірше становище добровільних помічників адміністрації: стає більш тісною консолідація засуджених, а отже, й складнішим становище тих, хто протиставляє себе спільноті. Ситуація ускладнюється також тим, що на волі нікого не цікавитиме, “хорошим” чи “поганим” ув’язненим хтось був. Для суспільства всі засуджені є злочинцями.

6. Найбільш численна група – “нейтральні” (на жаргоні – “мужики”). Складно бути неформальним лідером або знаходитися в його оточенні; нелегко зважитися на співробітництво із адміністрацією, оскільки це протиставляє особу спільноті. Тому більшість засуджених прагнуть до нейтралітету: працюють, за можливості здобувають освіту чи нову спеціальність, не порушують вимог режиму та не вчиняють правопорушень. Вони намагаються підтримувати постійний зв’язок із родичами та друзями, які залишилися на волі. Це і є “мовчазна більшість” кожної установи виконання покарань, котра приєднується до позиції тієї групи (адміністрації чи влади неформальних лідерів), що дозволяє їм безконфліктно існувати та користуватися мінімальним обсягом благ. Група “нейтральних” складає приблизно 70–75 %; її представники можуть поповнювати описані нами вище групи або ж потрапляти до “знехтуваних”.

7. Оскільки спільнота ув’язнених зобов’язує дотримуватися жорстких норм і правил поведінки, то завжди є й порушники цих принципів, які складають групу “знехтуваних”. У них найгірші спальні місця, свої столи в їдальні та місця в кінозалі; в лазні вони також миються окремо та в останню чергу. У цілому вони опиняються в “подвійній ізоляції”: спершу від них відгородилося суспільство, а згодом і їхня власна спільнота. Вони покарані не лише ігноруванням, але і найтяжчою та найгіршою роботою; неформальні правила поведінки забороняють спілкування із ними, а факт прямого чи опосередкованого фізичного контакту з ними (доторкнутися до такої людини чи скористатися її речами) є підставою для переведення будь-якого засудженого до цього прошарку. Приблизно так ставляться в “широкому суспільстві” до хворих на проказу чи іншу небезпечну інфекційну хворобу: їх ізолюють, щоб хтось випадкового не наразився на небезпеку.

До цієї групи входять морально деградовані та з ослабленою емоційно-вольовою регуляцією поведінки особи, педагогічно занедбані та розумово відсталі, психопати в тяжкій формі – всі ті, хто не може задовільно адаптуватися в соціальному середовищі, тому стає об’єктом переслідувань і знущань. Інші представники “знехтуваних” – покарані за негідний, з точки зору спільноти, вчинок, а також пасивні гомосексуалісти, що були ними або стали такими – місцях позбавлення волі. Група “знехтуваних” відносно невелика (від 3 до 11 % залежно від виду режиму).

Принципова відмінність цієї страти засуджених від інших полягає в тому, що до неї потрапляють назавжди (для засвідчення цього навіть наносяться відповідні татування), а спроби втаємничити факт своєї приналежності до “знехтуваних” жорстоко караються.

У межах страти засуджені часто об'єднуються в так звані "сім'ї". Остання складається, як правило, з двох до 5-6 осіб, один бере на себе виконання та розподіл господарчих функцій; утримання особистого майна та нагляд за ним, здобування та розподіл матеріальних благ і т. ін. Членство в "сім'ї" забезпечується матеріальним внеском кожного. Тому умільці, які виготовляють та обмінюють потрібні для засуджених речі, завжди є в "сім'ї" шанованими членами. Якщо хтось у сім'ї позбавляється додаткових джерел отримання благ (посилок із дому, грошей та ін.) чи потрапляє до штрафного ізолятора, йому надають допомогу.

У місцях позбавлення волі утворюються також земляцтва, що об'єднують вихідців із одного району чи міста, області; вони можуть бути сформовані за національною чи іншою ознакою (наприклад, приналежність до певної релігійної конфесії). Члени земляцтва надають один одному допомогу в отриманні кредиту, в розв'язанні конфліктних ситуацій тощо.

Таким чином, у наявності страт і неформальних груп протиріччя, притаманне покаранню у вигляді позбавлення волі, знаходить своє реальне відображення. З'являються сталі групи людей, які відкрито заявляють, що з суспільством їм не по дорозі, що адміністрація установи виконання покарань – ворог спільноти, що засуджені, котрі співпрацюють із адміністрацією, – зрадники інтересів злочинного братства. Цілком очевидно, що ці групи засуджених діють не у вакуумі: вони спираються на підтримку значної частини ув'язнених із інших груп. Про це яскраво свідчить проведений за часів СРСР експеримент, коли в одній із виправно-трудових установ зосередили лише "знехтуваних", зібравши їх із багатьох закладів. Наміри були досить гуманістичними: по-перше, полегшити становище цих людей і, по-друге, ефективніше проводити з ними цілеспрямовану виправно-виховну роботу. Очікувалося, що засуджені житимуть у злагоді та взаєморозумінні, адже до цього вони досить-таки настраждалися від утисків сильніших. Однак у новоствореній виправній установі протягом перших трьох місяців обстановка була абсолютно некерованою: відбувалося з'ясування стосунків, велася жорстока боротьба за лідерство. Коли пристрасті вщухли, експериментатори констатували наявність такої ж (хоча й певним чином пародійної) ієрархізованої структури, як і у всіх інших колоніях: "пахани", "мужики" і "знехтувані". Учасники експерименту підкреслювали, що неформальні лідери тут відзначалися особливою жорстокістю і тому, що прагнули помститися за попередні приниження, і через те, що колишні принижені, отримавши владу, мимоволі стають екстремістами.

Отже, можна зробити висновок, що в спільноті засуджених утворюються групи, котрі вирізняються згуртованістю і вбачають своє призначення у збереженні цінностей спільноти, спираючись на певні принципи поведінки, що виступають регуляторами стосунків. Ці групи отримують підтримку спільноти і є реальною силою, здатною змусити виконувати означені правила співіснування. У спільноті складається нормопорядок, тобто правила застосування "своїх" законів, порядок виконання санкцій неформальних "кодексів поведінки". Ієрархія тюремного співтовариства, його "закони", звичайно, добре відомі адміністрації установи виконання покарань. Нерідко механізми кримінального середовища використовуються нею для "ефективності" тюремного управління.

Тому особистості, яка відбуває покарання, необхідно, перш за все, визначити власну життєву програму безконфліктного співіснування в цьому мікрокліматі та підготовки до життя на волі. Складовими її виступатимуть такі аспекти:

1) правовий аспект (полягає в правовій регламентації процесу підготовки до звільнення з місць позбавлення волі);

- 2) психологічний аспект (урахування психологічних особливостей особи засуджених);
- 3) соціальний аспект (побудова позитивних модулів розв'язання соціальних проблем після звільнення);
- 4) професійний аспект (можливість одержати спеціальність за допомогою навчання в умовах відбування покарання);
- 5) освітній аспект (можливість підвищувати свій освітній рівень);
- 6) медичний аспект (передбачає збереження здоров'я шляхом певних профілактичних заходів);
- 7) фізкультурно-оздоровчий аспект (можливість займатися фізкультурою і спортом).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький В. Динаміка моральнісного стану засуджених / В. Білецький // Філософські обрії. – 2000. – № 4. – С. 107–113.
2. Білецький В. Дослідження суб'єктивного сприймання покарання / В. Білецький // Нова парадигма. – 2010. – № 18. – С. 142–145.
3. Білецький В. Вплив пенітенціарної системи на психологічний стан засуджених / В. Білецький // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2000. – № 3. – С. 41–46.
4. Глоточкин А.Д. Психология коллектива заключенных. Лекция / А.Д. Глоточкин, В.Ф. Пирожков. – М. : МГУ, 1968. – 56 с.
5. Макаренко А.С. Методика організації виховної роботи / А.С. Макаренко. – К. : Рад. шк., 1990.
6. Радов Г.О. Формування духовності засуджених у контексті пенітенціарного процесу / Г.О. Радов // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – 1998. – № 1 (3). – С. 39–48.
7. Ткачевский Ю.М. Прогрессивная система исполнения уголовных наказаний / Ю.М. Ткачевский. – М. : Зерцало, 1977. – 144 с.
8. Яковлев А.М. Преступность и социальная психология / А.М. Яковлев. – М. : Юридическая литература, 1971. – 248 с.

Отримано 05.06.2015